

Моця О. П.

ПРОТОМІСТА КИЇВСЬКОЇ РУСИ (НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ)

У статті висвітлюються питання про шляхи формування середньовічних міст, зокрема на землях сучасної України. На прикладі кількох пам'яток XI—XII ст., що були виявлені на Дніпровському Лівобережжі, показано тупиковий шлях в еволюції тих протоміст, які були орієнтовані лише на обслуговування міжнародної торгівлі і не мали тісних контактів із сільським оточенням.

Серед проблем, що викликають гостру зацікавленість сучасної медієвістики, одне з перших місць займає проблема виникнення й розвитку міста - поселення, характерного лише для епохи цивілізації, явища, що певною мірою було індикатором її наявності. Розробка всіх пов'язаних з проблемою урбанізації питань цілком актуальна і для дослідників історії слов'ян у середні віки, зокрема тих, які проживали на території Східної Європи, а конкретніше - землях сучасної України.

На сьогоднішній історична наука досягла успіхів у вивченні різних аспектів даної багатогранної тематики, перелік яких зайняв би більшу частину представленої праці. А тому відзначимо тільки те, що останнім часом більшість дослідників дійшло висновку про наявність різних шляхів у становленні того чи іншого урбаністичного центру, який міг виникнути на місці племінного осередку, державної фортеці, ремісничого поселення тощо. Встановлено, що ранні або протоміські утворення (чи, як їх частіше називають, «ембріони міст») в одних випадках, у результаті сприятливих умов, перетворювались у середньовічні міста в сучасному розумінні цього терміна - постійного населеного пункту, в якому з великої сільської округи - волості концентрувалась, перероблялась та перерозподілялась більша частина виробленого там додаткового продукту [1]. Інші, у зв'язку зі змінами історичних обставин у конкретному географічному мікрорегіоні, перетворювались в ординарні селища або ж просто зникали як поселенські структури.

Зокрема, в європейській частині ойкумени в кінці I тис. н. е. відомі протоміста на території Скандинавії (Бірка, Хадебю, Шірисгаль), у Великій Моравії (Микульчиці, Поганско, Старе Место), в імперії Каролінгів та на інших територіях. Відомі вони й у Східній Європі - Гньоздово під Смоленськом, Тімерьово поблизу Ярославля, Шестовиця поблизу Чернігова.

Дослідження вищезгаданих та інших аналогічних пунктів показали, що всі вони були орієнтовані

на торгівлю (і в першу чергу зовнішню) й слабо пов'язані зі своїм сільським оточенням. Характерною ознакою цих пунктів, котрі в різних наукових виданнях називають віками, відкритими торговельно-ремісничими поселеннями тощо, є наявність невеликого за площею і слабозаселеного городища-сховища, великого неукріпленого поселення, що розташоване поряд і де окрім житлових будівель зафіксовані сліди ремісничого виробництва, а також досить значного за кількістю комплексів (за масштабами середньовічної Європи) некрополя [2]. Все свідчить про численність жителів кожного із цих пунктів.

Більшість з них, у зв'язку зі змінами в маршрутах транс'європейських торгових магістралей в кінці I тис. н. е., елементарно занепало і перетворилось на ординарні поселення. В науці певною мірою утвердилась думка про характерність такого роду поселень в європейському регіоні якраз для періоду класоутворення у різних етносів.

Здавалось, начебто питання повністю вирішене: в період переходу конкретного народу до епохи цивілізації йде «діалектичне» відбирання в плані «виживання» окремих протоміських поселенських структур.

Та під час вивчення археологічних матеріалів епохи Київської Русі, зокрема на Дніпровському Лівобережжі, звертає на себе увагу група пунктів уже початку II тис. н. е., які своїми своєрідними ознаками виділяються із загальної маси синхронних пам'яток цього часу (XI—XII ст.).

Мова йде про поселенські структури в с Липове на півдні Чернігівщини й біля с Зелений Гай поблизу Сум, а також біля сіл Горналь та Гочево на Курщині.

Дві останні відомі в науковій літературі ще з початку XX ст., коли були отримані вельми цікаві та численні археологічні матеріали, в основному з-під курганних поховань [3].

Комплекс пам'яток поблизу с Гочево складається із городища невеликих розмірів, кількох від-

критих селищ і великого за розмірами некрополя, на якому на межі ХІХ-ХХ ст. налічувалось 3648 насипів. Аналіз археологічних джерел дає змогу впевнено говорити про існування тут населеного пункту починаючи з рубежу Х-ХІ ст., що з'явився, очевидно, в результаті державного будівництва київського великого князя Володимира Святославича під час його акцій з укріплення південних кордонів Київської Русі. Давньоруська фортеця біля сучасного с. Гочево, що стояла безпосередньо на кордоні зі Степом, протягом усього часу свого існування виконувала й оборонну функцію. Про це свідчать, зокрема, відносно численні (як порівняти з іншими давньоруськими могильниками) поховання воїнів у розкопаних курганах. Найбільш інтенсивне життя, як показали виявлені знахідки, проходило тут у ХІ - першій половині ХІІ ст. Починаючи із середини ХІІ ст. кількість жителів різко скорочується. Це, в свою чергу, зумовлює навіть те, що занедбана площа городища починає використовуватись жителями, які залишилися, під християнське (безкурганне) кладовище. При цьому слід відзначити, що явних фактів руйнування укріплень і знищення самого поселення в результаті військових дій нема.

Характеризуючи другий із вищезгаданих пунктів на території сучасної Курської області - комплекс пам'яток біля с. Горналь (відомий також як Білгородка-Миколаївка), слід наголосити, що в початкові часи його вивчення він був уже значною мірою порушений будівлями й угіддями відомого Білогорського монастиря. Після діяльності ченців залишилось лише близько 300 курганів із чималого за розмірами некрополя. Також збереглися два великих за площею городища й відкрите селище. У результаті проведених досліджень вдалося встановити, що на т. зв. Великому городищі, побудованому носіями роменської археологічної культури (літописними сіверянами), життя припиняється в 70-ті роки Х ст. і внаслідок військового протистояння (мабуть, з печенігами) більше не відновлюється. У пізніший час - в ХІ та ХІІ ст. - у цьому мікрорегіоні життя інтенсивно триває на значному за своїми розмірами відкритому поселенні і на невеликому городищі.

Два інші пункти стали відомими в науковій літературі передусім у результаті польових робіт М. Макаренка [4]. Сучасні дослідження суттєво збільшили інформацію про певні особливості цих цікавих об'єктів.

Біля с. Зелений Гай, як і поблизу Горналя, відомі два городища: чимале за площею селище й курганний могильник, на якому нині налічується 2427 насипів. Одне з городищ було залишене на рубежі І-ІІ тис. н. е. В давньоруський час на місці великого поселення проживали нащадки літописних сіверян. З середини ХІІ ст. там різко скорочується кількість жителів, що, в свою чергу, призводить до

того ж явища, як і в Гочево: площа частини селища починає використовуватись під християнське кладовище.

Коли М. Макаренко опублікував свій звіт про роботи в с. Липове, він не зміг стримати емоції від побаченої картини: «...курганна група може бути єдина на півдні група слов'янських курганів за своєю кількістю й збереженістю». Цю характеристику некрополя можна певною мірою наводити й тепер. Адже посеред сучасного села знаходиться понад 1200 курганів (за деякими даними на рубежі ХІХ-ХХ ст. їх було 5000). Недалеко від некрополя виявлені невелике городище й чимале за розмірами відкрите селище. Вражає те, як жителі використовували місцевість: у заболоченій заплаві р. Ромен була заселена височина, що з'єднувалася з надзаплавною територією лише вузьким перешийком, де й були зведені укріплення. Безпека для жителів відкритого поселення, окрім зими (коли кочівники в основному відходили в причорноморські степи), була гарантована. Можна говорити про інтенсивне життя в цьому місці починаючи з першої чверті ХІ ст., хоча простежується й слабкий культурний шар роменського часу (кінець І тис. н. е.). А після середини ХІІ ст. життя поступово завмирає, хоч наявні й факти, котрі свідчать про функціонування тут невеликого поселення аж до навали орд Батия в ХІІІ ст.

Неважко простежити, що всі розглянуті вище пам'ятки мають ряд характерних ознак, які типологічно зближують їх між собою.

Головною з цих рис є наявність невеликого городища, відкритого поселення й могильника з великою кількістю насипів. Топографічне розміщення на місцевості цих поселенських структур вказує на бажання жителів поселитись ближче до води, що, очевидно, було пов'язано і з потребами ремісничого виробництва, про яке красномовно свідчать численні знахідки. А про інтенсивну торгівлю з досить віддаленими районами говорить хоча б факт наявності на площі Липовецького поселення необроблених уламків овруцького рожевого шиферу - сланцю з Правобережного Полісся. Археологічні та антропологічні матеріали вказують на наявність у складі жителів цих населених пунктів різноетнічних елементів, хоча в переважній більшості тут проживали автохтони - нащадки літописних сіверян.

Факт, що і в Зеленому Гаї, і в Горналі в давньоруський час були залишені більш значні за розмірами і краще укріплені сіверянські городища, а населення проживало здебільшого на відкритих поселеннях, свідчить про те, що оборонні функції (окрім Гочево, що знаходилось безпосередньо на русько-кочівницькому прикордонні) не були пріоритетними. Це підтверджується й розташуванням

трьох із чотирьох розглянутих поселень на певній відстані від кордону зі Степом.

Ще однією ознакою, котра зближувала їх між собою, є хронологічні межі функціонування: інтенсивне життя в цих центрах тривало в XI - першій половині XII ст. Не припинялось воно і в результаті військових дій - жителі найчастіше покидають поселення в мирній обстановці. Слідів пожеж тут теж не зафіксовано.

Повертаючись до питання про особливості протоміських центрів у Європі, зіставимо їх параметри з комплексами біля Горналя, Гочава, Зеленого Гаю та Липового: невелике городище - велике селище - могильник. За цими основними ознаками згадані різночасові (одне-два століття) пункти виявились однотипними. А з цього слід зробити висновок: чотири комплекси початку II тис. н. е. на Лівобережжі Дніпра також були протомістами. Проте одночасно виникає питання - в чому причина їх появи та занепаду?

Свого часу Б. Рибаків під час вивчення праці Абу-Абдаллаха Махмеда Ібн-Махамеда ал-Ідрісі «Насолода мандруючих навколо світу» дійшов висновку про існування сухопутної торгової магістралі із Середнього Подніпров'я у Волзьку Болгарію. Цей маршрут був вибраний не довільно, а з урахуванням специфіки середньовічних сухопутних доріг (потяг до водорозділів) і географічних особливостей місцевості. Каравани могли йти по лінії Київ - водорозділ Сейму і Сули - верхів'я Сіверського Дінця - Дон (між Воронежем і гирлом Тихої Сосни) - водорозділ Мокші й Сури - Волга. Реконструюючи «руську» частину шляху, дослідник визначив 10 пунктів, серед яких були і вже згадані Горналь та Гочево [5].

Порівняно недавно з'явилися нові археологічні матеріали, які дали змогу уточнити цей маршрут [6]. У своєрідні «караван-сараї» стало можливим ввести як Липове, так і Зелений Гай. Ще одним доказом для зарахування їх у цю групу торговельних факторій стали дані аналізів численних прикрас із вивчених курганів. Зокрема, в металевих жіночих прикрасах із Липового процентний вміст срібла іноді сягав цифри 90. І це було на початку II тис. н. е., коли у зв'язку з кризою східного срібла на Русі виникли значні проблеми в забезпеченні благородним металом.

Хронологічні рамки функціонування розглянутих вище протоміст Лівобережжя Дніпра знаходять пояснення в «Истории Российской» В. Татищева. Згідно з повідомленням, яке він відшукав в одному з літописних зводів, що до нас не дійшов, у 1006 р. було укладено торговельний договір між Волзькою

Болгарією та Київською Руссю. Великий князь Володимир Святославич дав болгарським купцям: «...печати, дабы они везде и всем вольно торговали; и русские купцы с печатями от наместников в Болгары с торгом ездили без опасения; а болгаром все их товары продавать во градах купцом и от них купить, что потребно; а по селам не ездить тиуном, вирником, огнищане и смерди не продавать и от них не купить» [7]. Ймовірно, що якраз із цього часу, коли безпека торгового шляху була гарантована на найвищому державному рівні, почали інтенсивно функціонувати названі лівобережні центри, що, в свою чергу, сприяло концентрації тут населення (ремісників, торговців та ін.).

Розрахунки кількості людей, які в них проживали, дали такі цифри: Гочево - близько 1000 жителів, Зелений Гай - понад 500, Липове - до 1300. Для порівняння відзначимо, що кількість жителів скандинавських віків Бірка та Хедебу відповідно становила 500-600 та 1000 осіб [8]. Звичайно, слід враховувати певну відносність цих цифр у зв'язку з коливаннями чисельності населення в торговельні сезони (весна-осінь) і часом відносного затишшя. Та й нема гарантії, що зафіксована кількість поховань була на 100 відсотків повною.

Поступове завмирання життя в лівобережних протомістах на шляху Булгар-Київ починаючи з середини XII ст. також можна пояснити. У часи Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода Велике Гніздо - володарів зміцнілого на той час Володимиро-Суздальського князівства - у зв'язку з торговельним, політичним та військовим суперництвом йшли постійні сутички з Волзькою Болгарією. В результаті такої нової історичної ситуації, очевидно, й була зруйнована стара система давньої транс'європейської торгової магістралі - однієї з ниток Великого Шовкового шляху.

На наш погляд, розглянуті в даній праці конкретні матеріали дають змогу говорити про те, що процес містоутворення і на етапі розвинутого феодалізму не проходив гладко та прямолінійно. Не лише на Дніпровському Лівобережжі, а, мабуть, і на інших територіях мали місце й тупикові лінії в еволюції міських утворень. Якось частина протоміст, що не налагодила стабільних зв'язків зі своїм сільським оточенням, через певний час (як і в кінці I тис. н. е.) перетворювалась на ординарні сільські поселення, а в інших життя просто припинялось. Тож продовжував працювати один із законів містоутворення: орієнтація лише на зовнішню торгівлю неминуче призводила, при зміні історичної ситуації, до загибелі «ембріона міста».

1. Древняя Русь. Город, замок, село.-М., 1985.- С 52.

2. Бупкин В. А., Лебедев Г. С. Гнездово и Бирка (к проблеме становления города) // Культура средневековой Руси.- Л.,

1974; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР,- 1979,- № 4; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.- К., 1989.

- Самоквасов Д. Я. Курганы в Николаевской Белогорской пущи Суджанского уезда // Труды Курского губ. стат. комитета.- 1874- Вып. 4; *Он же*. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губ.- М., 1915.
- Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия археологической комиссии- 1907- Вып. 22; *Він же*. Короткий звіт за археологічні дослідження в Сумській окрузі за рік 1929. Науковий архів Інституту археології НАН України, № 309/11.
5. Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев II Материалы и исследования по археологии СССР,- 1969.- № 169.
6. Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар - Киев. Пути, связи, судьбы.- К., 1997.
7. Татищев В. Н. История Российская- М.-Л., 1963.- Т. 2.- С. 69.
8. Groslund A. S. Birka IV. The Burial Customs.- Uppsala, 1981.- P. 82, 83.

O. P. Motsya

PROTOCITIES OF KYIV RUS'

The question about the ways of forming of the medieval cities, especially on the lands of the modern Ukraine, has been raised in the article. On the example of some monuments of the XI-XIII centuries, which were discovered in the Dnieper's Left Bank region, the deadlock way in the evolution of those protocities, which had been oriented only on the serving the international trade and had not the close contacts with the village neighborhood, has been shown in the article.